

meer zo populair waren. Beslissingsprocedures in zowel plannen als bouwen werden aangepast, om de activiteiten wel door te laten gaan.

Het grote Deltaplan moest ook veranderen in de jaren 1970. Wat zegt dat over de Deltawerken als object van bouwen en plannen? Kunnen we de Deltawerken beschouwen als een daadkrachtig antwoord op een probleem? Op de langere termijn bekeken is dat beeld lastiger te handhaven, omdat we dan de eerdere discussies over de kustverdediging tegenkomen – vergelijkbaar met de erg lange discussie over de Zuiderzeewerken. Ik zou zelfs de vraag willen stellen of de Deltawerken inderdaad een wereldwonder zijn. Niet omdat ik aan de belangrijkheid twijfel, maar aan het enkelvoud. Is het mogelijk te spreken van de Deltawerken als één wonder, of zijn het er meer – of geen? Het Deltaplan is wellicht enkelvoudig, maar we kunnen ons afvragen of de Deltawerken wel enkelvoudig zijn. De continue onderhandelingen, de wijzigingen, de improvisatie zelfs, voor mij zijn dat redenen om de Deltawerken veel minder als een eenheid te zien dan de titel van het mooie boek *Modern wereldwonder* suggereert.

De Deltawerken zijn tegenwoordig een stuk populairder dan centraal plannen. Ruimtelijke ordening (*spatial planning*) is niet meer zo duidelijk aanwezig in het overheidsdenken van nu. Het symbool voor de veranderende tijden is de fusie in 2010 van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer met het Ministerie van Verkeer en Waterstaat in het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. Er werd niet meer geordend, er werd binnen twee domeinen beleid ontwikkeld – waarbij de huidige naam van het ministerie, Infrastructuur en Waterstaat, nog meer de bouwers lijkt te benoemen. Uiteraard zou de naam van het nieuwe ministerie wel erg lang geworden zijn als alle domeinen mochten meedoen, maar geheel toevallig kan het toch niet zijn dat die delen van de naam die het meest met grootschaliger plannen geassocieerd kunnen worden (volkshuisvesting en ruimtelijke ordening) de uiteindelijke naam niet hebben gehaald. Gelukkig hebben we nu wel een mooi boek over de twee oorspronkelijke groepen, de *Builders and planners*.

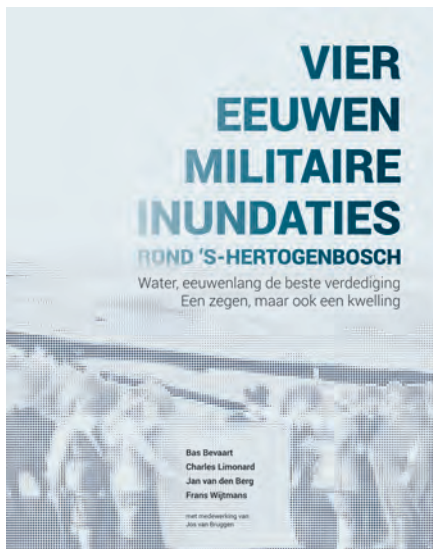
Bas Bevaart e.a. (red.), *Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch. Water, eeuwenlang de beste verdediging. Een zegen, maar ook een kwellig.* 's-Hertogenbosch: Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch 2018, 299 pp., ISBN 978-90-9030933-0, hb.

LAURAN
TOORIANS

Joost Findhammer e.a. (red.), *Zuiderwaterlinie Noord-Brabant. Een open boek,* 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant 2018, 349 pp., ISBN 978-90-828470-0-0, hb.

Toen eind twaalfde eeuw de stad 's-Hertogenbosch (toen nog gewoon 'Bos', Silva) werd gesticht, gebeurde dat waarschijnlijk op een donk in een broekbos in een laagte waarin de Dommel en de Aa samenkomen om samen als Dieze uit te monden in de Maas. De opbloei en successievelijke uitbreidingen van de stad gingen steeds gepaard met noodzakelijke ophogingen van het stedelijke, ommuurde gebied waardoor het contrast met het omliggende terrein steeds markanter zal zijn geworden. Die natte omgeving was verkeerstechnisch niet ideaal, maar bood ook veiligheid en bezorgde de stad als vesting de geuzennaam 'de onoverwinnelijke Moerasdraak'.

De relatie van 's-Hertogenbosch met het water is altijd zeer nauw geweest en het is daarmee verbazingwekkend dat er pas nu een boek is geschreven over de lange geschiedenis van de militaire inundaties rondom de stad. Het boek – groot formaat en rijk geïllustreerd – is erg systematisch opgezet en bevat veel gedetailleerde informatie. Vooral die strakke opzet met per inundatieperiode een hoofdstuk maakt enerzijds dit boek goed bruikbaar als naslagwerk, maar heeft ook een schaduwkant. Niet voor elke periode is immers evenveel informatie over alle behandelde aspecten voorhanden, terwijl er ook met enige regelmaat dezelfde informatie twee of driemaal wordt gegeven. Meerdere malen raakte ik als lezer de draad kwijt doordat ik een complete zin (soms zelfs een hele alinea)

las die ik een pagina eerder ook al had gelezen. Ook alle tijdbalken – die erg overzichtelijk zijn – zijn per hoofdstuk tweemaal opgenomen. Bij lezers met een geheugen leidt dat al snel tot ergernis. De luxe van een boek is toch juist dat je gemakkelijk even heen en weer bladert.

De auteurs richten zich specifiek op de militaire inundaties in de periode van de Tachtigjarige Oorlog tot (globaal) halverwege de negentiende eeuw. Dat valt toe te juichen, maar vormt tegelijk ook een probleem. De militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch blijken namelijk moeilijk los te zien van de natuurlijke inundaties die in ditzelfde gebied frequent plaatsvonden, met 1995 nog vers in ieders geheugen. De inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog hingen hier nauw mee samen en het militaire gebruik hiervan – overigens door vriend en vijand – gebeurde op een sterke ad hoc basis. Het was Menno van Coehoorn die in de zeventiende eeuw een plan opstelde voor een gecontroleerde inundatie in een linie die zou moeten strekken van Bergen op Zoom naar Grave, maar die om praktische redenen nooit daadwerkelijk effectief werd. Het

ontbrak aan gedetailleerde terreinkennis (zeker wat betreft het reliëf) en bij lage waterstanden in de Maas was er domweg onvoldoende water om tussen Grave en de Langstraat de boel onder water te zetten. Omgekeerd zorgden hoge rivierwaterstanden en het 'lopen' van de Beerse Maas voor oncontroleerbare overstromingen, op momenten waarop dit geen enkel militair doel diende.

Het totaalbeeld is er dan ook vooral een van *trial-and-error* en hoewel de militaire inundaties zeker in de achttiende en de vroege negentiende eeuw wel effectief waren (waarbij moet worden aangetekend dat de stad niet daadwerkelijk werd belegerd) verliepen zij zelden volgens plan. Het bleek steeds weer erg lastig om het peil goed te reguleren en te handhaven. Dit leidde in de achttiende eeuw tot veel grondverzet om delen van het terrein te verlagen en eigenlijk voortdurend tot tegenstrijdige belangen (en ingrepen) bij het op-hogen dan wel verlagen van de toegangswegen tot de stad. Wat onderbelicht blijft, is wat al deze ingrepen hebben betekend voor de bewoners en gebruikers van het omliggende platteland. In een laatste hoofdstuk is er wel aandacht voor de discussies over schadevergoedingen, maar over de werkelijke schade die zowel de natuurlijke en zeer frequente overstromingen als de militaire inundaties toebreacht lezen we vrijwel niets.

Het boek kent ook tal van kleine ergernissen. De vele herhalingen zijn al genoemd, maar ook afgezien daarvan had de tekst een goede eindredactie kunnen gebruiken. De vele illustraties hebben uiterst summiere bijschriften en vervaardigers en jaartallen van

ouder kaartmateriaal en van prenten worden zelden genoemd terwijl die juist in een geschiedenisboek wel van belang zijn. Ook de chronologie speelt de auteurs soms parten. De Loonse Turfvaart vanuit Loon op Zand (of beter: Kaatsheuvel) naar de Dieze werd bijvoorbeeld in 1642 formeel opgeheven, waarna bruggen en sluisen werden gesloopt. Het was het resterende tracé van deze vaart waarvoor de landmeter Bastingius in 1658 voorstelde om het te gebruiken voor een breed kanaal dat overtollig water vanuit het Bosche Broek te laten afstromen naar de westelijke Langstraat. Aanleiding daarvoor was de dijkdoorbraak die veel schade berokkende en die op de grens van Loon op Zand en Waalwijk een grote plas, het Galgenwiel, deed ontstaan. De heer van Loon op Zand (niet 'van Loon' zoals de auteurs schrijven) stak hier een stokje voor en het plan van Bastingius werd niet uitgevoerd. In plaats daarvan werd de Melkdijk aangelegd, die het water moest tegenhouden en richting het Oude Maasje dwong.

Als bron voor inundatiewater bij 's-Hertogenbosch zal de Loonse Turfvaart nauwelijks een rol hebben gespeeld. Na 1642 waterde de omgeving van Kaatsheuvel of op de vaarten bij 's Gravenmoer en de Melkdijk zorgde dat het overtollige water dat vanuit het oosten kwam over de verlaagde Meerdijk (in oorsprong een deel van de zuidelijke bedijking van de Grote Waard) naar het Oude Maasje stroomde. Hiermee was een voorloper van de late-re Baardwijkse Overlaat gecreëerd. Dit alles is wellicht belangrijker in relatie tot de regelmatige optredende natuurlijke overstromingen dan voor de militaire inundaties, en het ligt aan de uiterste westrand van het (militaire) inundatiegebied, maar het tekent hoe de auteurs zich te veel fixeerden op de stad en te weinig oog hebben gehad voor de omgeving die juist de lasten van de inundatie droeg.

Een tweede boek dat vrijwel gelijktijdig uitkwam en waarin de inundaties rond 's-Hertogenbosch eveneens worden beschreven, is volgens een disclaimer in het colofon 'een visiedocument' van de Provincie Noord-Brabant. Er kunnen geen rechten aan worden ontleend en 'uitgever en makers aanvaarden geen aansprakelijkheid voor schade als gevolg van onjuistheden en/of gedateerde informatie'. Daarmee diskwalificeert dit boek zich meteen als een historische studie en lijkt de provincie te zeggen dat zij bij het formuleren van beleidsvisies geen waarde hecht aan historische juistheid van gegevens. Dat is wat vreemd als de betreffende visie stoelt op het historische gegeven van de Zuiderwaterlinie. Als het maar leuk is, lijkt het motto. Als het maar bezoekers naar de provincie trekt en als het maar geld opbrengt.

Desalniettemin bevat dit boek naast alle mooie plaatjes, toeristische informatie en visionaire wensbeelden ook zinvolle historische en historisch geografische informatie over deze linie van vestingen, forten en militaire inundaties van Cuijk en Grave tot onder Bergen op Zoom. Het is daarbij dan aan de lezer om de disclaimer in het oog te houden en de geboden informatie voor verder gebruik nog eens kritisch te bevragen.

Beide boeken hebben een vrijwel identiek groot formaat en zijn als ware koffietafelboeken fraai vormgegeven. Beide boeken ontberen een titelpagina, wat vooral bibliografisch erg onhandig is, maar ook dat hoort wellicht bij de trendy uitstraling van het product. Het laatste woord over de inundaties in Noord-Brabant is nog niet gezegd, maar belangstelling kunnen beide boeken zeker wekken en dat is winst.

Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd*. Nijmegen: Uitgeverij VanTilt 2018, 64 pp., ISBN 978 94 6004 404 5, 2018, pb.

HERMAN
HAVEKES

Het is alweer even geleden, maar op 2 november 2018 sprak Lotte Jensen aan de Radboud Universiteit te Nijmegen haar oratie uit ter aanvaarding van haar ambt als hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis. Gezien het thema van haar oratie is er alle aanleiding om daaraan op deze plaats alsnog kort aandacht te besteden. Dit geldt te meer waar de oratie mooi aansluit (en daar ook regelmatig naar verwijst) bij eerdere publicaties in dit tijdschrift (ook in dit nummer).

In haar oratie concentreert Jensen zich op de diep in de collectieve voorstelling van de Nederlandse identiteit verankerde beeldvorming van de of beter gezegd van 'onze' strijd tegen het water. Zij bespreekt vier pijlers waarop dat beeld in haar visie steunt: het vaste beeldrepertoire, rolmodellen, de liefdadigheidscultuur en de herinneringscultuur. Eerst het beeldrepertoire. Na iedere watersnoodramp – en onze geschiedenis is er vol van – klommen schrijvers stevast in de pen om verslag te doen van de traumatische gebeurtenissen. Alhoewel ieder dat op zijn eigen wijze deed, zijn er volgens Jensen toch drie vaste ingrediënten te herkennen. Dat zijn de verschrikkingen die tijdens de ramp plaatsvonden, die vaak met veel verbeelding en emotie beschreven werden (zoals het bekende kindje in de wegdrijvende wieg), de wonderbaarlijke reddingen en de godsdienstige moraal. God straft de mensheid om haar zonden.